

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Szólásmagyarázatok a *kemence* tájékáról

1. KRESZNERICS FERENC kéziratos szólás- és közmondásgyűjteménye kritikai szövegkiadásának előkészítése során a gyűjteményben a következő – általam korábban nem ismert – kifejezésre akadtam (1791: 72): *Meg esküdött a' kementze a' Suttonnal*. Mivel KRESZNERICS nem közli a kifejezés jelentését, igyekeztem más gyűjteményekben is rákeresni erre a szólásra, így föllapoztam O. NAGY adattárát is. A gyűjtemény szerkesztési elvei szerint ennek a szólásnak a *kemence* címszóban kellene lennie, de ott nem szerepel. Van viszont a szótárban egy külön *kemencesuttony* címszó, s ebben egy a fentihez meglehetősen hasonló kifejezésre találtam (1976: 346): k619. *Megesküdt a kemencesuttonnyal* = örökké otthon ül, otthon lebzsel. (rég) Vö. k610! O. NAGY a címszó után közli annak értelmét is, eszerint a *kemencesuttony* nem más, mint 'a kemence párkánya, padka'. A gyűjteményben a szólás után álló rövidítés arra utal, hogy *régi nyelvi* kifejezésről van szó, azaz csak száz évnél régebbi adatunk van rá. A szólás után szereplő utalás pedig a következő – az előbbivel csaknem azonos jelentésű – kifejezésre vonatkozik: k610. *A kemencét támasztja* [rég. *Kemencét őriz*] = otthon lopja a napot. (táj) Vö. k609!, k615, k619.

A két idézett kifejezés képi háttere világos: ha valaki a kemencét őrizi vagy támasztja, mondhatni „házasságra lépett” vele, az valóban jól adja vissza, hogy az illető szinte ki sem mozdul otthonról, csak ott lebzsel és lopja a napot. De vajon ugyanezt jelent-e a fentebb KRESZNERICStől idézett adat? Véleményem szerint nem. A *megesküdt a kemencesuttonnyal* szólás ugyanis arra utal, hogy a kifejezés alanyaként szereplő személy maga kötött házasságot az O. NAGY által a *kemecepadká*-val azonosított *suttonnyal*, a KRESZNERICSnél olvasható adatban azonban a *kemence* köt házasságot vele.

De mi ez a *suttony*? Ha elfogadjuk O. NAGY jelentésdefinícióját, akkor ez a 'kemence párkánya, padkája'. Csakhogy ebben O. NAGY valamelyest téved. Valójában a *suttony* vagy eredetibb formájában *sutton* nem a kemence párkánya, hanem a 'kemence és a fal közötti szűk hely', melynek számos neve van nyelvjárásainkban, például *kemencezug*, *zugoly*, *szuglya*.

Sutton szavunk első előfordulása a TESz. szerint (3: 623) 1577–80-ból származik: „Midőn más jámborok processiót járnak, ők a *suttonba* pillagnak (Tel: Evang. 217: NySz.)”. A lexéma – mint az idézett példában is – gyakran fordult elő a *-ba(n)* raggal, emiatt a szöveg *-n m*-mé hasonult, ezért – mint a TESz. (3: 624) is rámutat – számos későbbi szótáríró (pl. Tzs., CZF., MTsz.) gyakran ezt a *suttom* változatot tekintette már alapformának. Így jár el a NySz. is (2: 1616), ahol a *suttom*, *suttony*, illetve a *suttomban* címszavakban találjuk az ide vonatkozó adatokat. Ezek közül több is kitűnően mutatja, hogy a *suttom* ~ *suttony* valóban nem a kemence párkánya, hanem a 'kemence és a fal közötti zug', ami kitűnő rejtkehely is lehetett, vö. pl. *Suttomba* reitezuen (Tel: Fel. 201);

Nem mene valami *suttomban* es reytokban (Pécsi: Szüz-K. 86); Az anyaszentegyhazban kell lenni az igaz hitnec, nem valami *suttomba* auagy szegletben (Mon: Apol 9).

Ugyanezt a jelentést találjuk egyébiránt a *suttony* címszóban CZF.-nál is (5: 934): „Rejtekhely, kuczko, szurdok, szuglya, hová valaki odahúzza magát, hogy lappangjon, elrejtőzzék, elbújják, vagy különösen, hogy valakivel titkosan értekezzen”. (Ehhez a jelentéshez kapcsolódóan alakult ki a lexéma *-ban* ragos alakjának határozószóvá szilárdulásával mai *suttyomban* szavunk is, vö. TESz. 3: 625.)

Mivel a kemence párkánya, illetve padkája nem eldugott helyen van, hanem a kemence elülső részén, illetve oldalán, ennek megnevezésére nem szolgálhatott a ’búvóhely, rejtekhely’ értelmű *sutton* ~ *suttony*. A *kemencesuttony* jelentését illetően tehát O. NAGY tévedett. Ettől viszont még a *megesküdött a kemencesuttonnyal* szólás alkalmas lehetne a ’mindig otthon ül, lebzsel’ jelentés kifejezésére, mert ha a kemencezugban annak viszonylag szűk volta miatt nem is lehet olyan hosszasan lustálkodni, mint mondjuk a kemencepadkán, arra utalhatna a kifejezés, hogy valaki mindig a kemence körül, a *kemencezug* közelében lopja a napot.

Kérdés azonban, hogy létezett-e egyáltalán nyelvünkben a *kemencesuttony* összetétel? Az ÚMTsz. számos *kemence*- előtaggal alakult szóösszetételt mutat be, melyek a *sut* vagy a *szuglya*, *szurdék* ~ *szurgyik* főnevek szinonimáiként használatosak ’a kemence és a fal közötti szűk hely’ jelentésben. A következő lexémákat találjuk a szótárban: *kemencemelléke*, *kemencemöge*, *kemencesut*, *kemenceszege*, *kemenceszurdék* és *kemencezug* (3:182–184). A *kemencesuttony* összetétel azonban nem szerepel közöttük. Ugyanígy nem találjuk ezt a kifejezést a Magyar Nyelvtalaszban sem, noha annak 239. térképlapja kifejezette a *sut* megnevezéseire kérdez rá a gyűjtőpontokon.

Hiába kerestem a kifejezést különböző elektronikus adatbázisokban is, sehol nem bukkantam rá. Nem fordul elő az Arcanum Adatbázis Kft. által feldolgozott négy nagy 19. századi szólásgyűjteményünkben (DUGONICS 1820, ERDÉLYI 1851, SIRISAKA 1890 és MARGALITS 1896), de nem ismeri a Magyar Néprajzi Lexikon (NéprLex.) és a Magyar néprajz című nagy összefoglalás sem, akárcsak az MNSzt. vagy az MTSz. sem. Egyedül az Arcanum Digitális Tudománytárban akadtam egyetlen előfordulásra. Eszerint BALLAGI Teljes szótárában (1867: 2: 534) a *suttony* címszóban ezt találjuk:

Suttony, fn. a. m. sutton. (szój.) *megesküdni a kemencesuttonnyal; á. é. mindig a kályha mellett ülni.*

Látható, hogy BALLAGI lexikográfiai szempontból nem jár el egészen helyesen, mert a *suttony* címszóban közli az adatot, miközben a közölt szólásban a *kemencesuttony* összetétel található, azaz ez lenne a helyes címszó. Tekintettel arra, hogy BALLAGI szótára az egyetlen, ahol megtaláltam ezt a fordulatot, jó eséllyel tőle vehette át O. NAGY is, hiszen a jelentésdefiniója is nagyjából megfeleltethető a BALLAGINál olvashatónak. Igaz, mint fentebb jeleztem, O. NAGY a *rég* rövidítést a 100 évnél régebb munkákból adatolt szókapcsolatokra használja, ami itt kicsit hibádzik, mert BALLAGI szótára 1867-ből, míg O. NAGY gyűjteményének első kiadása 1966-ból való, de ez csak egy évnnyi különbség, jó eséllyel tehát származhatott az adat BALLAGITól, mint ahogy A magyar nyelv teljes szótárát O. NAGY fel is sorolja a felhasznált források jegyzékében (1976: 26).

Mivel azonban másutt nem akadtam a kifejezés nyomára, könnyen lehet, hogy BALLAGI nem egy valóságosan is létező szólást közölt ebben az esetben, hanem egy olyat, amiről csak ő gondolta, hogy ebben a formában használatos. O. NAGY pedig elfogadta, hogy létezik a BALLAGInál olvasható fordulat, s felvette a saját szótárába, de legalább önálló szócikket hozott létre a számára.

Mire alapozom ezt? Arra, hogy a vizsgált szólás ebben a formában csak ebben a két szótárban fordul elő, ám a fentebb elsőként bemutatott *megesküdött a kemence a suttonnyal* fordulatot több régi gyűjteményünk is ismeri, igaz, van, ahol a *suttony* komponens helyett a vele azonos jelentésű *sut* főnév szerepel a szókapcsolatban. A KRESZNERICS kéziratgyűjteményében szereplő adatot már fentebb bemutattam, de megvan a kifejezés KRESZNERICS szótárában is, csak nem a *sutton*, hanem a *suttony* címszóban: *Meg esküdött a' kemence a' suttonnyal* (1831: 2: 188).

Lássunk néhány további példát: ERDÉLYI 1851: 428: *Megesküdt a sut a kemencével*; MARGALITS 1896: 653: *Megesküdt a sut a kemencével*. B.; CzF. 5: 934: *Megesküdött a kemence a suttonnyal*. A MARGALITS által közölt adat után közölt B. rövidítés ugyanakkor BALLAGIra utal, de nem a szótárára, hanem BALLAGI 1850-ben megjelentetett frazeológiai gyűjteményére (vö. MARGALITS 1896: VII). Úgy tűnik azonban, hogy MARGALITS pontatlanul adatolja BALLAGITól az idézett szólást, ebben az ERDÉLYInél is olvasható formában ugyanis nem akadtam a kötetben a kifejezésre, ugyanakkor megvan benne a KRESZNERICS által közölt változatban: *Megesküdött a kemence a suttonnyal* (1850: 232). Szólásgyűjteményében tehát még BALLAGI is ebben a két főnévi komponenset tartalmazó formában tünteti fel ezt a fordulatot, lehetséges tehát, hogy csak véletlenül lett ebből a Teljes szótárban *kemencesuttony*. De vajon miért? Mi lehet a forrása a *kemencesuttony* kifejezésnek?

Elképzelhető, hogy szótárának szerkesztésekor BALLAGI valahogy – talán figyelmetlenségéből – elhagyta a *kemence* és a *suttony* komponensek közti névelőt, majd a nyomtatás során még a szóköz is elmaradt a két szó közül. Esetleg az is lehet a tévedés forrása, hogy szótárának szerkesztésekor KOVÁCS PÁL frazeológiai gyűjteményét is használhatta. Ott ugyanis ez áll (1794: 213): *Meg-esküdt a' kementze suttonnal*. Mint látható, itt a *suttony* előtt nincs névelő, s ha esetleg BALLAGI ezt a gyűjteményt használta forrásának, elképzelhető, hogy ezen túlmenően egybeírta a két főnévi komponenset, ezzel egy olyan „lexémát” hozva létre, amely valójában nem is létezett. Ennek a lehetőségnek azonban némiképp ellene szól, hogy szótárának rövid Előszavában BALLAGI nem tünteti fel KOVÁCS munkáját azon források között, amelyeket felhasználott. Igaz, elvileg csak a „ritkább használatú kifejezéseknél” idézi azokat az írókat, akiktől átvette az illető kifejezést (vö. 1867: V).

Ami a KOVÁCSnál található névelőtlen formát illeti, az lehet pusztá íráshiba is, de akár eredhet onnan is, hogy a frazeológiai kapcsolatokban szereplő komponensek nem valódi bővítményei az igének, hanem igemódosítók (vö. FORGÁCS 2007: 208–212). Emiatt gyakran elmarad előlük a névelő (vö. pl. *ujjat húz vkivel, pálcát tör vki felett, tűzbe teszi a kezét vkiért* stb.). Így KOVÁCS akár helyesnek is érezhette ezt a névelőtlen formát, bár valószínűbbnek tűnik a figyelmetlenségből fakadó íráshiba. BALLAGI viszont a két komponenset egybeírta, létrehozván a *kemencesuttony* összetételt, amit aztán átvett tőle O. NAGY is. De mivel O. NAGY is használta KOVÁCS gyűjteményét (vö. 1976: 26), az is elképzelhető, hogy nem BALLAGITól vette ezt a formát, hanem tőle függetlenül követte el ugyanazt a hibát, bár ez nem túl valószínű.

2. Az eddigiekkel talán sikerült bizonyítani, hogy a *megesküszik a kemencesuttonnyal* kifejezés, amelyre csak BALLAGI és O. NAGY műveiben akadtam, nagy valószínűséggel tévedés eredményeként jött létre.¹ A *megesküszik a kemence a suttonnyal* fordulat azonban több helyről is adatható, de sehol nincs feltüntetve az értelme. Próbáljuk hát megfejteti ezt is.

Ha a vizsgált szólásunknak nem is találjuk egyetlen gyűjteményben sem az értelmét, egy némiképp hasonlóknak igen. NAGY GÉZA Karcsai szólások és közmondások című gyűjteményében (1987: 43) olvasható az *Egy a sut a kemencével* fordulat, amelynek értelmét a szerző így adja meg: 'összetartoznak, olyanok, mintha össze lennének növe'. A motivációs háttérét is igyekszik magyarázni, a következőképpen: „a régi házaknál a kemence mellett volt a sut, az öregek és gyermekek helye. Ez a kemencétől elválaszthatatlan volt” (1987: 43).

A Szolnok Megyei Néplap 1977. december 11-i számának 4. oldalán is megtaláljuk ezt a kifejezést, s annak kontextusából is ez a jelentés olvasható ki: „Az öt települési tanácsstagi beszámolóin elhangzott közérdekű javaslatok teljesítésére intézkedési tervet készítenek a nagyközségi közös tanács vezetői. A beszámolókon felmerült problémákat mindenképpen meg akarják oldani. Az új vezetés biztos benne, hogy ezen a módon lehet a tanács és a lakosság kapcsolatait még szorosabbra fűzni. Vagyis amit akarnak, az nem egyéb (Barát József tanácselnök szavaival), mint hogy »egy legyen a sut a kemencével«”.

O. NAGY gyűjteményének *sut* címszavában is található egy ehhez igen hasonló fordulat, sőt ebben már az *összeesküszik* ige is előfordul: O. NAGY 1976: 602: *Összeesküdütt, mint sut a kemencével* = szövetekezett, társult vkivel (*rég*). Ez szinte pontosan egybevág a *megesküdütt a kemence a suttonnyal* kifejezéssel, csak a szóláshasonlatszerű szerkezet különbözteti meg attól, illetve az, hogy itt a *sut* komponens szerepel az ugyanilyen jelentésű *suttony* helyett. O. NAGY-nak is bizonyára feltűnt volna a két kifejezés hasonlósága, ha nem vonta volna össze a két komponenszt korábban a *kemencesuttony* összetételbe.

Ennek fényében a vizsgált szólás értelme is talán ebben az irányban kereshető: 'összeillő partnerek' szövetségre léptek, társultak egymással'. Fontos hangsúlyozni, hogy összeillő partnerek egyesüléséről van szó. A szövetség pedig lehet házasság férfi és nő között, de szövetekezés valamely cél elérésére vagy barátság is.

A kommunikációs helyzettől függően lehet azonban a kifejezésben némi gúnyos, a páros tagjait leértékelő konnotáció is. A *megesküdütt a kemence a suttonnyal* kifejezés engem ugyanis olyan kifejezésekre is emlékeztet, mint a *Megházasodott lapát*², *elvette a piszkafát* vagy *Ecetes korszó megtalálta dugóját*. Előbbi O. NAGY gyűjteménye szerint egyértelműen „lesajnáló” megjegyzés, arra utal, hogy „egyformán szájalomra méltó mind a vőlegény, mind a menyasszony” (1976: 423). ERDÉLYI és MARGALITS ugyanakkor nem ilyen negatívan adják meg a kifejezés értelmét. Az első fordulat jelentéseként MARGALITS az 'összeillő pár' definíciót adja meg (1896: 327), ez elvileg lehet két jómódú ember is. ERDÉLYI nem tünteti fel a kifejezés jelentését, ugyanakkor hivatkozásként utal

¹ Mivel az egyes szótárak és frazeológiai gyűjtemények szerzői gyakran támaszkodnak a korábbi gyűjteményekre, eléggé valószínű, hogy O. NAGY BALLAGI szótárából vette át ezt a formát. Ilyen öröklődő szövegromlás egyébként más esetekben is előfordul, néhányat bemutattam már egy korábbi tanulmányomban is (FORGÁCS 2020).

² Az összes szólásgyűjteményben hiányzik a *lapát* elől a határozott névelő.

a másodikként említett szólásra, amelynek viszont közli az értelmét (1851: 102): 'Hasonló hasonlóra, neki valóra talált házasságban vagy más társi viszonyokban'.³

Látható tehát, hogy MARGALITS és ERDÉLYI nem szűkítik le a kifejezések értelmét a házastársakra, s – eltérően O. NAGYTól – nem is egyértelműen negatívan konnotálják.

További adalék lehet a *megesküszik a kemence a suttonnyal* fordulat értelmének feltárásához, hogy a fent említett *egy a sut a kemencével* kifejezés mellett létezett az *egy a kemence a lapáttal* kifejezés is. Ez is megvan O. NAGY gyűjteményében, sőt több vele szinonim értelmű változat is található a szótárban: k613: Egy a kemence a lapáttal = a feleséget és a férjet egyformán ítélik meg. (rég) Vö: sz1084! (1976: 346); sz1084: Egy a szoba a kemencével = a) (rég) <szólásszerű használatban:> egyik sem jobb a másiknál; egyik kutya, másik eb; b) (táj) a házastársak azonos megítélés alá esnek, közösek az érdekeik, közös a felelősségük (1976: 646)⁴; k1946: Egy a kuckó a kemencével = a házastársak azonos megítélés alá esnek (táj) Vö.: sz1084 (1976: 395).⁵

Látható tehát, hogy számos olyan kifejezést találni, melyekben a *kemence* szerepel valamely szorosan hozzá kötődő „tartozékával” együtt (*sut*, *lapát*, *kuckó* vagy akár a *szoba*, amelyben a *kemence* található). Ha ezekben a *kemence* és a hozzá társult különböző komponensek elsősorban a házastársakra, másodsorban az összeillő társakra vagy cimborákra vonatkozhattak, nagy valószínűséggel ez lehetett a helyzet a *megesküdött a kemence a suttonnyal* fordulat esetében is. Vagyis olyan értelemben használhatták a szókapcsolatot, hogy 'összeillő partnerek házasságra vagy szövetségre léptek egymással'. Az összeillés fakadhatott a partnerek hasonló – azaz egyformán jó vagy rossz – anyagi helyzetéből éppúgy, mint hasonló természetéből, közös céljaiból, azaz a kifejezés pozitív és negatív konnotációval egyaránt előfordulhatott.

3. De maradjunk még egy kicsit a *kemencével* kapcsolatos frazeológiai egységeknél. Azt eddig is láthattuk a különféle példákból, hogy a *suttony* és a *sut* egymás szinonimái, mindkét szó jelentése a 'kemence és a fal közti szűk hely'. A két szót etimológiájuk is összekapcsolja, hiszen a *sutton* ~ *suttony* a német, közelebről bajor-osztrák *schutten* 'földhányás, földsánc; kis bányakna' szóra vezethető vissza az ÚESz. szerint, míg a *sut* az ugyanilyen jelentésű régi német *schutt* szóra (vö. még mai német *Schutt* '(kő)törmelék; hulladék')⁶. A két szó közül előbb bukkan fel nyelvünkben a *sutton(y)*⁷, ez már 1580 körül adatolható, a *sut* első előfordulása viszont csak 1715-ből származik. Míg azonban a *suttony* csak mára már kihalt frazeológiai egységekben fordul elő, addig a *sut* – bár pusztán lexémaként már ritkán használatos – szólásként egyáltalán nem ritka mai köznyelvünkben sem, hiszen a *sutba vág/dob/hajít* szólásban teljesen eleven. Ennek a szemléleti háttérre

³ Hasonló gondolatot találunk KRESZNERICS kéziratos gyűjteményében is (é. n.: 63): *föld tsuporhoz fa-kalán = dignum patella operculum* [azaz: 'a tálhoz méltó [a] fedő' – F. T.]. Vö. még MARGALITS 1896: 708: *Fanos ebnek gubás a társa. E. – Lasnakosnak pokrócos a társa.*

⁴ Az *egy a szoba a kemencével* fordulat már BARANYAI Adagiorumában is előfordul, kétszer is (I.1.1.1 és 3.9.1.1.). BALLAGI szótárában is megtaláljuk (1867: 2: 14), ott ez a jelentés olvasható: 'a férj és feleség egyenlő jogokkal bír'.

⁵ Vö. még O. NAGY 1976: 560: p637: Egy a pitvar a szobával = a férj a feleségért, a feleség a férjért felelős, egyiküket a másikuk alapján ítélik meg. (táj) Vö. sz1084.

⁶ Mindkét német szó végső forrása a ném. *schütten* 'önt, folyat' ige, l. ÚESz. uo.

⁷ A szó végi *ny*-hez vö. ném. *wicken* > m. *bükköny*, ném. *fuhrmann* > m. *furmány* stb.

az eddigiekből teljesen világos: ha a kemence és a fal közti szűk zugba behajítottak valamit, akkor arra nem nagyon volt szükség, egyúttal többnyire el is tűnt a háziak szeme elől. STEFÁNY JUDIT szerint (1993: 16) ritkán használt holmik tárolásra is alkalmas volt az eldugott *kemencesut*: „»Sutba dobták«, azaz a sut melletti falra helyezett akasztókra kerültek a kiöregedett ruhák, de az ünneplőcsizma is.”

O. NAGY gyűjteményében felbukkan még régi nyelvi adatként az *Elmehetsz a sutra!* helyzetmondat is⁸, ennek gúnyos, tájnyelvi megfelelője volt O. NAGY szerint (1976: 602) az *Ülj el a sutba fehéredni!* fordulat. Mindkettőt olyanokra mondták, akik valahol, valamiben gyáván viselkedtek, vagy tehetetlennek bizonyultak. Ezeknek is érthető a motíváltsága, hiszen a *kemencezeg* nyilván védett hely volt, ráadásul télen meleg is, azaz ott jól ki lehetett húzni az esetleges kritikus szituációkat is. Ehhez kapcsolódik még a *Bátor (katona) a kemence mellett/mögött* szólás is, amelyet ugyancsak a gyáva emberekre használtak (vö. pl. MARGALITS 1896: 411). Hogy az *Ülj el a sutba fehéredni!* kifejezés arra vonatkozott-e, hogy a *sutban* nem ért valakit a napsütés, így idővel kifehéredett a bőre vagy esetleg épp fordítva, ironikusan használták, arra célozva, hogy a *sutban* a kemencétől épphogy kormos lesz az ember, azt nehéz volna eldönteni (l. még később is).

O. NAGY gyűjteményében (uo.) megtalálható még a tájnyelvi *Meleg suton könnyű telelni* közmondás is, amelynek szinonimája a *Jó kemence mellett könnyű a telelés* fordulat (utóbbi l. még BALLAGINál is, 1867: 2: 14). Mindkettőnek a jelentése az, hogy 'könnyű annak, akinek biztosítva van a megélhetése és a meleg szobája'.

4. Nagyszámú olyan kifejezés is van nyelvünkben, amelyek azt fejezik, ki, hogy egyesek 'igen jól megértik egymást' vagy akár 'cinkosok valamely dologban', pl. *egy gyékényen árulnak, egy húron pendülnek*. Régibb nyelvünkben ezeknek több olyan szinonimájuk is volt, amelyek a *kemence* főnévi komponenssel alakultak, pl. *Egy kemence mellett fűtőznek; Egy kemencébe hányanak; Egy kemencében sütnek; Egy kemencét pemetelnek*. (vö. MARGALITS 1896: 411 és O. NAGY 1976: 346).

Az utóbbiban szereplő *pemetel* komponens jelentése annyit tesz, hogy 'kemencetisztogató seprűvel sepreget'. A lexéma főnévi alapszava a *pemet* (alakváltozatként *pemét ~ pemete*) nem valódi seprű, hanem 'hosszú rúd végére szalmából, rongyból vagy kukoricacsuhéból kötött csomó, amelyet a kenyérsütő kemence tisztogatására, ill. vizesen a bent maradt parázs eloltására használnak' (vö. ÚMTsz. 4: 427). Ez nyilvánvalóan bekormozódott a kemencétől, sőt néha meg is égett, amittől még inkább fekete lett. A *pemet* és a *kemence* illetén hasonlósága miatt együttesük kitűnően alkalmas volt az 'olyan ember korhol valakit, aki hibásabb, mint az, kit szid' értelem visszaadására, amit ma leggyakrabban a *Bagoly mondja verébnek, hogy nagyfejű* klisével adunk vissza. Ezért olvashatjuk például DUGONICSnál az *Egyenlőségek* címszó alatt a *Szén vonó nem nevelheti a' pemetet* fordulatot (1820: 1: 69), amelynek további szinonimája a közvetlen ez után olvasható *Kazán a' fazéknak nem hányhattya szemere a' feketeséget* kifejezés is (vö. még ang. *The pot calling the kettle black*, ném. *R. Der Kemel strafft (schilt) den Ofentopf, sie rächen alle beide* stb.)

Bizonyára a *pemet* és a *kemence* kormosságára, feketeségére céloz az *ártatlan, mint pemét a' kemencétől* szóláshasonlat is, amelyet DUGONICSnál az *Ellenközök* címszó alatt találunk (1820: 1: 79). Ez azonban nyilván ironikusan értendő, tekintettel arra, hogy mivel

⁸ Vö. ERDÉLYI 1851: 353 is.

a pemetet a kemence tisztogatására használják, nem maradhat tiszta, hanem bepiszkolódik. Ezt valószínűsíti az is, hogy olyan frazémák között fordul elő DUGONICSnál, mint a *könnyű, mint az ólom madár; högyös, mint a' gömb* vagy *gömbölyű, mint a' nyárs* (uo.). Ezen a véleményen van O. NAGY is, aki 'nem ártatlan, nem szűz már' jelentésben szótárzza ezt a formát, *gúnyos* stílusminősítéssel (1976: 551).

Érdekeséggként meg kell azonban említeni, hogy DUGONICSnál a Tulajdoni hasonlatosságok című fejezetben előfordul még egy másik, igen hasonló szóláshasonlat is: *ártatlan mint a kemencétől a kerék* (1820: 1: 213). Ez azonban kissé nehezen magyarázható, hiszen egyrészt mi köze lehet a kemencének a kerékhez, másrészt ezúttal olyan szóláshasonlatok között sorolja fel DUGONICS, amelyek nem ironikusan értendők: *ártatlan, mint a' bárány; ártatlan, mint a' bak gedő⁹; ártatlan, mint a' ma lett gyermek; ártatlan, mint a' szűz*.

Ezek valóban ártatlanok, de miként ártatlan a kemencétől a kerék? Hacsak úgy nem, hogy semmi köze hozzá. Persze az sem zárható ki, hogy ez a szóláshasonlat inkább valami szövegromlás eredményeként jött létre az *ártatlan mint a kemencétől a pemet* fordulatból. Ennek azonban némiképp ellene szól, hogy itt valódi ártatlanságról van szó, s három más-salhangzót is elírtak volna a szövegben. Az viszont kétségtelen, hogy más gyűjteményeink is átveszik ezt a formát is, így megvan MARGALITSnál (1896: 35) és O. NAGYNál is, aki a fenti értelmezéshez hasonló eredményre jut, mert így adja vissza a hasonlat jelentését: 'teljesen ártatlan vmiben, semmi köze a dologhoz' (1976: 346).

5. Az *Ellenközök* címszó alatt sorakozó nagyszámú szókapcsolat között találunk DUGONICSnál még egy másikat is a *kemence* komponenssel: *Kemence nem velence* (1820: 1: 76). Ezt MARGALITS is adatozza, de – bár DUGONICSra hivatkozik – a *velence* komponenszt már tulajdonnévi formában, nagy kezdőbetűvel tünteti fel (1896: 411): *Kemence nem Velence*. Ugyancsak nagy kezdőbetűvel olvashatjuk a fordulat *Velence* elemét BALLAGI Teljes szótárában is (1867: 2: 14): *kemence nem Velence*. Itt a kifejezés jelentését is megtaláljuk: 'nagy a különbség a két dolog között'. Ez helyesnek látszik, ugyanis DUGONICSnál is olyan fordulatok között találjuk a kifejezést, mint pl. *Fót nem ruha; Nyúl nem borz; Bot nem fegyver; Falu nem város* stb. (uo.).

MARGALITS szerint (1896: 411) ugyanebben a jelentésben használatos volt régen a kifejezés a tagadószó nélkül is: „*Kemence, Velence*. (Nagy különbség. Kemence száraz helyen áll, Velence vízben.) K.” A jelentésdefiníció után álló forrásrövidítés itt KOVÁCS PÁL gyűjteményére utal, ott valóban megvan ez a kifejezés (1794: 99: *Kemence Velente*), igaz, ő nem közli a fordulat értelmét.

O. NAGY is ezt a tulajdonnévi formát veszi át gyűjteményébe (1976: 346), de ő már a *kemence* komponenszt is tulajdonnévként kezeli, hiszen nem a *kemence*, hanem az utána következő *Kemence* címszóban tárgyalja a két kifejezést: „*Kemence, Velence [Kemence nem Velence]* ’<két személy v. dolog összehasonlítását tartalmazó mondatban közbevetésként:> nem tekintve a köztük érték v. jelentőség tekintetében mutatkozó nagy különbséget (rég)’”.

A *Kemence* komponens valóban lehet tulajdonnév is, ilyen nevű település ma is létezik Pest vármegyében a Szobi járásban (szlovák neve: *Kamenica*). Korábban Hont

⁹ Azaz: *gida, kecskegida*.

vármegyéhez tartozott, egy időben annak székhelye is volt. De volt több ilyen nevű falu is, ezek többnyire valamilyen jelzői előtaggal szerepelnek: *Alsó-, Felső-, Kis-, Nagy-, Ó-* és *Újkemence* (vö. pl. Pallas 10: 343). Ennélfogva van létjogosultsága annak a magyarázatnak, hogy a kis magyarországi vidéki település nem mérhető össze a világszerte ismert, gazdag észak-olasz nagyvárossal, azaz a két dolog nem összemérhető. De biztos, hogy csak erről lehet szó? Vajon csak elírás-e, hogy DUGONICS kisbetűvel írja a *velence* komponenst? Nem feltétlenül. A *velence* köznévi ugyan mára teljesen visszaszorul nyelvünkben, de korábban kétféle jelentésben is használatos volt. Az ÚESz. tanúbizonyossága szerint már 1647-ből is adatható 'egy fajta kelme, barhent' jelentésben, majd ebből metonimikus névátvitellel keletkezett a lexéma másodlagos 'széljelző zászló, szélkakas, Wetterfahne' jelentése, melynek első felbukkanása 1713-ból való. Azaz – tekintettel arra, hogy a szólásban arra helyeződik a hangsúly, hogy a két dolog csak nevében hasonló, valójában jelentős különbség van köztük – egyáltalán nem zárható ki, hogy eredetileg nem a két településnév szerepelt a szólásban, hanem a két köznévi, s arra utalt a kifejezés, hogy a *kemence* meg a *velence* nevű kelme, illetve a szélzászló között lényeges különbség van, még ha nevük igen hasonló is. Később azonban – ahogy visszaszorult a *velence* köznévi használata, már inkább a homofon nevű olasz kikötővárosra asszociáltak a kifejezés hallatán. Bár ez is lényegesen különbözik a kályhától, idővel talán – mivel létezett *Kemence* nevű helység is – arra kezdtek asszociálni. Ezt esetleg segíthette az igen hasonló hangalakú, s az előbbivel azonos értelmű *Gelence nem Velence* fordulat is.

CSEFKÓ GYULA így ír erről (1954: 81): „Erdélyben máskor a Velencével szintén rímelő és vele szótagszámban is megegyező *Gelence*, Háromszék megyei község került az előbbivel egyező értelmű szólásba, melyben szintén a jelentéktelent vetik egybe a jelentékennyel: »*Met* (= me-) *osztán Velence s Gelence*. Deszkakert s vesszőkert« (MNGy. 3: 302). *Gelence nem Velence*, mondja egy példabeszéd (uo. 3: 313). »*Met Velence s Gelence!* Deszkakert s vesszőkert« (Háromszék, Nyr. 8: 514), vagyis *Velence* és *Gelence* között olyan nagy a különbség, mint a módos ember portájának deszkakerítése meg a szegény ember házatájának vesszőkerítése között. Vagy mint Erdélyi magyarázza: *Gelence* kis falu Erdélyben; amaz pedig nagy város lévén, a km. jelent nagy különbséget (i. m. 249)¹⁰.”

Meg kell jegyeznem, hogy elvileg itt sem zárható ki a köznévi interpretáció, ugyanis a *gelence* lexéma is lehet köznévi, jelentése 'a bükkfának lecsüngő mohája' (vö. MTsz. 685), ez szintén nem tévesztendő össze a *kemencé*-vel. Ezt azonban csak SZINNYEITŐL lehet adatolni erdélyi tájszóként, de már az ÚMTsz.-ben sem fordul elő, úgyhogy itt kicsi a köznévi interpretáció valószínűsége.

Ami a *Kemence (nem) Velence* fordulatot illeti, ott azért egyáltalán nem zárnam ki a köznévi értelmezést, annál is inkább, mert – mint CSEFKÓ is rámutat (1954: 81) – a *kemence* szóalak játékos szólásokban más vele összeesengő szavakkal is szerepel, pl. „*Encze, Bencze, kis kemence, Kis kemence a Velence* (ERDÉLYI: Népd. és mond. 1: 67), *Entze, bentze, medentze, Kis Kementze Velente* (Ethn. 24: 110), *Encze, Bentze, medencze, Szép Kemencze, Velence* (Amade László versei. OK. 821–830, 312)”. CSEFKÓ ugyan a *Velence* helynévről ír cikkében, s ennek ezekkel a játszói szóalakokkal való együttes előfordulására mutat rá, de az adatai jól tükrözik, hogy ezekben a klisékben talán nem annyira

¹⁰ CSEFKÓ itt ERDÉLYI 1862-re hivatkozik. Vö. még SIRISAKA 1890: 60, ill. 247.

a tartalmi, hanem a hangalaki összecsengés lehetett a fontos, akárcsak a *Kemence (nem) Velence* fordulatban is.

CSEFKÓ egyébként maga is elismeri, hogy a *Velence* lexéma nemcsak a *Kemence* tulajdonnévvel cseng össze, hanem a *kemence* köznévvvel is. Fentebb láthattuk, hogy MARGALITS is azt írja, hogy itt a nagy különbség abból fakad, hogy „Kemence száraz helyen áll, Velence vízben” (1896: 411). Ez ugyan lehetővé tenné azt az értelmezést is, hogy *Kemence* település áll száraz helyen, de ERDÉLYINél még egyértelműbb a helyzet: „*Kemencze, Velencze*. Nagy különbség. Kemenczének száraz hely kell, Velencze pedig egészen vízben áll” (1851: 224). Itt meglehetősen biztos, hogy a *kemence* mint kályhaféle szerepel a magyarázatban.

A *Kemence (nem) Velence* szólás *kemence* komponensével kapcsolatban tehát már korábban is felmerült, hogy ez nem feltétlenül egy településnév, hanem egy köznév. Az általam fentebb felvetett érvelés ezt annyival toldja meg, hogy az sem zárható ki, hogy eredetileg a *velence* komponens sem tulajdonnév volt, hanem az ’egy fajta szövet, ill. szélzászló’ értelmű, már kihalt *velence* szavunkat kell benne keresni, s csak ennek visszaszorulásával interpretálódott ez az elem tulajdonnévnek.

Tegyük hozzá, hogy O. NAGY még egy további szólást is közöl *Kemence* tulajdonnévi komponenssel (1976: 346): „*Akkor jön meg az esze, mikor Kemencén [mikor a kemencén] vásár lesz* = <a *Kemence* helynév es a *kemence* közszó azonos alakján alapuló szójáték:> sose jön meg az esze. (rég)”.

Ezt az ERDÉLYITől is adatolható (1862: 124) szólást CSEFKÓ azzal magyarázza, hogy „a mi *Kemence* nevű falvaink ugyanis olyan kicsinyek voltak, hogy vásárunk sem volt, és reményük sem lehetett hozzá”. Ez is elfogadható értelmezés, ugyanakkor nem zárható ki az a megoldás sem, amit O. NAGY is jelzett a szögletes zárójelben, azaz, hogy itt arról van szó, hogy mikor a *kemencén* vásár lesz. Hiszen a *kemence* körül ugyan van padka, néhol fentebb is van kisebb pereme, de mindenképp kis hely van ott ahhoz, hogy nagyobb mennyiségű portékát közzétégyenek rajta, azaz ott biztos nem lesz vásár.

6. Összegzés. Dolgozatomban számos a *kemence* komponenssel alakult szólást és közmondást mutattam be, bár korántsem törekedtem a teljességre. Egyik fő célom az volt, hogy bizonyítsam: O. NAGY *megesküdt a kemencesuttonnyal* formában adatolt szólása nagy valószínűséggel tévedésen alapul, valójában a *megesküdt a kemence a suttonnyal* forma lehetett a helyes. Ebből fakadóan a kifejezés értelme sem az, hogy ’otthon ül, lebzsel’, hanem hogy ’<összeillő emberek> szövetségre lépnek egymással’. Az összeállítás forrása lehet a hasonló anyagi helyzet, a hasonló természet is, a szövetség pedig lehet házasság férfi és nő között, de szövetkezés valamely cél elérésére vagy barátság is.

A tanulmány további része a *sutba vág/dob* szólások eredete mellett a mára már kihalt *ártatlan, mint a pemet a kemencétől*, illetve *ártatlan, mint a kerék a kemencétől* szó-láshasonlatokat igyekszik magyarázni, valamint amellettt érvel, hogy a *Kemence (nem) Velence* szólás két főnévi komponense lehet ugyan tulajdonnév is, mint O. NAGY gondolja, de az sem zárható ki, hogy eredetileg akár mindkét összetevő köznév is lehetett.

Kulcsszók: szólások, szólásmagyarázatok, történeti frazeológia.

Hivatkozott irodalom

- DECSI = BARANYAI DECSI JÁNOS 1598. *Adagiorum Graeco-Latino-Ungaricorum chiliades quinque. Bartphae.* [Hasonmás kiadás: *Fontes ad historiam linguarum populorumque uraliensium* 5. ELTE, Budapest, 1978.]
- BALLAGI 1850 = BALLAGI MÓR, *Magyar példabeszédek, közmondások és szójárások gyűjteménye.* Réthy Lipót, Szarvas.
- BALLAGI 1867 = BALLAGI MÓR, *A magyar nyelv teljes szótára* 1–2. Franklin, Pest, 1867–1872. [Hasonmás kiadás: Nap Kiadó, Budapest, 1998.]
- BARÓTI SZABÓ DÁVID 1803. *A magyarság virági.* Özvegy Weinmüllerné betűivel, Komárom.
- CZF. = CZUCZOR GERGELY – FOGARASI JÁNOS, *A magyar nyelv szótára* 1. Emich Gusztáv, Pest, 1862. <http://mek.oszk.hu/05800/05887>
- CSEFKÓ GYULA 1954. Olyan a szerencse, mint forgó Velence. *Magyar Nyelvőr* 78: 81–83.
- DUGONICS ANDRÁS 1820. *Magyar példa beszédek és jeles mondások.* 1–2. Grün Orbán betűivel, Szeged. [Hasonmás kiadás: Bába Kiadó, Szeged. 2009. FORGÁCS TAMÁS utószavával.]
- ERDÉLYI JÁNOS 1851. *Magyar közmondások könyve.* Nyomatott Kozma Vazulnál, Pest.
- ERDÉLYI JÁNOS 1862. *Válogatott magyar közmondások.* Kiadja Heckenast Gusztáv, Pest.
- FORGÁCS TAMÁS 2007. *Bevezetés a frazeológiába.* Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- FORGÁCS TAMÁS 2020. Alaki hasonlóságon alapuló komponenscserék frazeológiai egységekben. *Magyar Nyelv* 116: 462-466.
- KOVÁCS 1794 = Kovács Pálnak *Magyar példa, és köz mondási.* Győr.
- KRESZNERICS FERENC (é. n.). *Válogatott Köz-mondások, melyeket Egybe szedni kezdett 1791 esztendőitől fogva Kresznerics Ferentz.* (Kézirat az MTA könyvtárban: M. Nyelvtud. 4rét 12.) *Magyar Néprajz nyolc kötetben.* Főszerk. PALÁDI-KOVÁCS ATTILA. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988–2002.
- MARGALITS EDE 1896. *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások.* Kiadja Kókai Lajos, Budapest.
- MNSzt. = *Magyar nemzeti szövegtár. Elektronikus adatbázis, a mai magyar írott köznyelv általános célú reprezentatív korpusza.* MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. <http://corpus.nytud.hu/mnsz>
- MNyA. = *A magyar nyelvjárások atlasza* 1–6. Szerk. DEME LÁSZLÓ – IMRE SAMU. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1968–1977.
- MTsz. = SZINNYEI JÓZSEF, *Magyar tájszótár* 1–2. Hornyánszky, Budapest, 1893–1901.
- MTSz. = *Magyar történeti szövegtár (A magyar nyelv nagyszótárának korpusza).* https://clara.nytud.hu/mtsz/run.cgi/first_form
- NAGY GÉZA 1987. Karesai szólások és közmondások. *Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok* 30. Kiadja az ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárási Tanszéke valamint az MTA Nyelvtudományi Intézete. Budapest.
- NéprLex. = *Magyar Néprajzi Lexikon* 1–5. Főszerk. ORTUTAY GYULA. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- O. NAGY GÁBOR 1976. *Magyar szólások és közmondások.* 2. kiadás. Gondolat Kiadó, Budapest. Pallas Nagy Lexikona 10. kötet. Kacs – közellátás.
- SIRISAKA ANDOR 1890. *Magyar közmondások könyve. Válogatott magyar közmondások, példabeszédek, szólásmódok betűrendes gyűjteménye.* Nyomatott Engel Lajos könyvnyomdájában, Pécs.
- STEFÁNY JUDIT 1993. Mire jó a kemence? *História* 15. évf. 5. szám 16.
- Szolnok Megyei Néplap 1977. december 11. (28. évfolyam, 291. szám) 4.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.

ÚESz. = *Új magyar etimológiai szótár*. Főszerk. Gerstner Károly. HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont. <https://uesz.nytud.hu>

Explanations of idioms around *kemence* ‘oven’

The study presents a number of Hungarian sayings and proverbs with the component *kemence* ‘oven’. One of its main aims is to prove that the proverb discussed by O. NAGY in the form *megesküdt a kemencesuttonnyal* ‘married the oven snug’ is most likely based on a mistake, the correct form being rather *megesküdt a kemence a suttonnyal* ‘the oven married the snug’. Consequently, the meaning of the expression is not ‘sit at home, hang around’, but ‘<people who fit together well> entered into an alliance’. The source of the alliance may be similar pecuniary situation or similar nature, and the alliance may be a marriage between a man and a woman, but it may also be a union for the attainment of a goal, or a friendship. – The rest of the essay discusses the origins of the idiom *sutba vág/dob* ‘throw/cast away’ and the now extinct idioms *ártatlan, mint a pemet a kemencétől* ‘innocent like the broom from the oven’ and *ártatlan, mint a kerék a kemencétől* ‘innocent like the wheel from the oven’, and argues that the two nominal components of the idiom *Kemence* (*nem*) *Velence* ‘it’s a far cry; lit. Kemence (isn’t) Venice’ may be proper nouns, as O. NAGY thinks, but it cannot be excluded that both components may have been common nouns originally.

Keywords: idioms, idiom explanation, historical phraseology.

FORGÁCS TAMÁS
Szegedi Tudományegyetem

Szeplőncés tájszavunk alak- és jelentéstörténetéhez

Hosszú Ferenc és Szabó József emlékére

Ritka és különleges tájszavunk a *szeplőncés*, *szepréncés*. Az új nagy tájszótárunkban csak a *szepréncés* és ennek alapszava, a *szeprence* található meg (ÚMTsz. 5: 140). A *szepréncé*-t a TESz. ismeretlen eredetűnek tartja (3: 729–730), de megfontolandónak gondolom a *szeplő* szóval való történeti kapcsolat megvizsgálását.

A *szeplőncés* ~ *szeplőncés* ~ *szepréncés* egymás alakváltozatai, tájilag hasonló jelentésekkel. A baranyai Hegyháton, a Völgységben és a Mecsekalján a *szeplőncés* jelentése a *szeplő* szóval van összefüggésben, vagyis: 1. ‘szeplős, <főleg az arcán> szeplőkkel borított <ember>’. 2. ‘apró színes foltok a gyümölcsön, tojáson’ (AmTsz. 376; VöTsz. 440; BoTsz. 266). Somogyban a *szeplőnce* ‘szeplő, illetve ilyenforma elváltozás a tojás héján’ (BüsTsz. 212). Másutt, például Fejér megyében a *szepréncés* a ‘zavaros, szemetes, piszkos víz’ (ÚMTsz. 5: 140), illetve a Sárvíz mentén a *szeprénce* 1. ‘tea vagy víz tetején levő törmelék, szemét’; 2. ‘folyadék üledéke’, sőt *pesztrénce*, *szépérnyika* és *cefrénce* is (SárTsz. 202). Minthogy az ÚMTsz. és a SárTsz. *szeprence* szavának jelentésárnyalataiban előfordul a ‘szennyeződés, szemét, hulladék, törmelék, üledék’ jelentéselem (vagyis az,